

ПИТАННЯ ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЇ В СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

У статті здійснено аналіз соціологічної літератури з проблеми індивідуалізації. Розглянуто взаємозв'язок та взаємозумовленість понять “людина”, “організм”, “індивід”, “суб’єкт”, “особистість”, “індивідуальність”. Окремо проаналізовано співвідношення понять “особистість” та “індивідуальність”. Підкреслено, що індивідуальність є ширшим поняттям, ніж особистість, ці поняття фіксують різні сторони духовної сутності людини в соціології та соціальній психології; характеризуючи людську індивідуальність, використовують поняття “самість”, “Я-концепція”, “ідентичність”, “соціальна роль”. У статті розглянуто існуючі в соціологічній літературі різні підходи до визначення поняття “індивідуалізація”. Наголошено, що, хоча у визначенні цього поняття можна прослідкувати певні розбіжності, саме у виокремленні людиною себе з суспільства здебільшого вбачають сутність індивідуалізації в соціологічній літературі. Крім того, індивідуалізацію, що привносить у соціальну реальність позитивні й негативні риси, в соціології розглядають як ключову характеристику сучасного суспільства.

Ключові слова: індивідуальність, Я-концепція, ідентичність, соціалізація, інтеграція, індивідуалізація.

Пріоритети сучасної вищої освіти лежать у площині забезпечення оптимальних умов для формування професіоналізму майбутніх фахівців, збереження та розвитку їхнього індивідуального потенціалу, надання можливостей для творчої самореалізації. Одним із напрямів реалізації цього завдання є індивідуалізація процесу навчання. Сучасна наука перебуває на шляху інтеграції всіх знань про людину. Міждисциплінарний характер проблеми індивідуалізації зумовлює багатоаспектний аналіз необхідного кола понять, систематизацію існуючих поглядів учених різних галузей сучасної науки. З певним ступенем умовності в нашому теоретичному дослідженні ми виділили напрями розгляду проблеми індивідуалізації: філософський, психофізіологічний, соціально-психологічний та психолого-педагогічний.

Людську індивідуальність та індивідуалізацію з точки зору соціології розглядають Б. Ананьєв, Є. Андрієнко, Ю. Гіллер, О. Гуменюк, Є. Ісаєв, І. Кон, М. Марінов, В. Петровський, В. Слободчиков, П. Фролов, А. Фурманта ін.

Мета статті – узагальнити різні підходи до сутності та взаємовідношення понять “особистість”, “індивідуальність”, “соціологізація”, “індивідуалізація” в соціологічних дослідженнях.

Аналізуючи слово “індивідуалізація”, можна визначити його корінь – індивід (з лат. *individuum* перекладається як неподільний).

У сучасній науці поняття “індивідуальність” та “індивідуалізація” пов’язують з поняттями “людина”, “організм”, “індивід”, “суб’єкт”, “особистість”, які розглядають у взаємозв’язку та взаємозумовленості. Квінтесенцією наукових праць є такі положення: людина народжується як певний організм; маючи певну специфіку власного людського організму, він уже є

індивідуальністю, але це ще не є повною мірою людська індивідуальність та й він – не особистість і суб'єкт життєдіяльності; особистість виникає тоді, коли індивід як суб'єкт здійснює діяльність за нормами та еталонами, що задаються ззовні; коли індивід поступово припиняє бути тільки “одиницею” роду, як особистість і суб'єкт набуває певної самостійності свого буття в суспільстві, здібності до творчого перетворення дійсності та самого себе, він стає повною мірою індивідуальністю (тільки тоді він зможе унікальним, притаманним тільки йому способом організовувати власне життя, реалізовувати власний потенціал). Як підкреслює Б. Анан'єв, індивідуальність є “інтеграцією всіх якостей людини як індивіда, особистості та суб'єкта діяльності” [1, с. 329]; створення “індивідуальності та обумовлений нею єдиний напрям розвитку індивіда, особистості та суб'єкта в загальній структурі людини стабілізують цю структуру та є важливим фактором високої життєздатності та довголіття” [1, с. 111].

Щодо співвідношення понять “особистість” та “індивідуальність”, у сучасній науці підкреслено, що: індивідуальність є ширшим поняттям ніж особистість; особистість без індивідуальності є абстракцією та реально не існує; ці поняття фіксують різні сторони духовної сутності людини (особистість фіксує соціально значущі риси людини, які вона виражає у формі індивідуальності); індивідуальне “Я” є центром особистості, її внутрішнім ядром [14, с. 42]; “якщо особистість – “верховина” всієї структури людських якостей, то індивідуальність – це “глибина” особистості та суб'єкта діяльності” [1, с. 329].

У соціологічних словниках і енциклопедіях під індивідуальністю розуміють: “унікальність індивіда в соціумі”; “неповторне поєднання природних і набутих у процесі соціалізації рис і здібностей індивіда” [16, с. 155]. Індивідуальність “пов'язана з такими категоріями, як “самосвідомість” (персональна представленість “Я”) і “самооцінка” (контроль за реальною здатністю особистості критично кваліфікувати власні мотиваційні стани, рівні зазіхань)” [16, с. 155].

У соціології та соціальній психології, характеризуючи людську індивідуальність, використовують поняття “Я”, “самість”, “Я-концепція”, “ідентичність”. Як підкреслює І. Кон, “Я” – самість..., на основі якої індивід відрізняє себе від зовнішнього світу та інших людей. Самість – єдність “реальної ідентичності” індивіда та його самосвідомості” [8, с. 25–38]. Самість людини, або Я-образ, – це “розвинуте внутрішнє утворення, за допомогою якого людина формує уявлення про свою індивідуальність, визначає власні якості, здібності, емоції та почуття, психічні процеси” [2, с. 52]. П. Фролов зазначає, що для людини проблема пошуку своєї соціально-типової індивідуальності передбачає відмову від не себе всередині себе [18, с. 48]. Тому, на його думку, “з одного боку, Я – це сукупність смислових відносин і установок особистості, засвоєних нею в ході життя в суспільстві.... З іншого боку, Я являє собою ні з чим не тотожний, вільний від будь-яких ідей і відчуттів чистий логічний суб'єкт” [18, с. 48–49]. У соціології зазначають, що: конструювання самості передбачає пошуки ідентич-

ності, яку знаходить індивід через порівняння себе з Іншим, вписуючи себе у простір можливих ідентичностей [11, с. 76]; можна говорити про ідентичність як про унікальність, специфіку, індивідуальні якості [11, с. 77].

Розглядаючи ідентифікацію як “процес ототожнення себе (здебільшого неусвідомлений) з іншою людиною, групою, зразком, ідеалом” [19, с. 23], в соціологічній літературі наголошують на тому, що зі способом ідентичності людини й суспільства пов’язана дихотомія особистості-індивідуальності. Так, для особистісного буття людини характерна Ми-ідентичність, що заснована на включенні в соціум та нерозривному зв’язку з правилами та нормами певного суспільства. Для індивідуалізованого буття людини характерна Я-ідентичність, що ґрунтується на самовідокремленні від навколишнього світу [14, с. 45].

У соціології та соціальній психології цілісним образом власного Я вважають Я-концепцію, що має складові: когнітивну (уявлення про свої якості, здібності, зовнішність, соціальну значущість, тобто самосприймання), емоційну (самоповага, самолюбство, самоприниження тощо), оцінно-вольову (прагнення підвищити самооцінку, завоювати повагу тощо) (І. Бех) [2, с. 67]; когнітивну, оцінно-емоційну, поведінкову (А. Фурман, О. Гуменюк) [19, с. 71].

У соціологічній літературі підкреслено, що самість людини, або Я-концепція, визначаючи “портрет людини” та вказуючи на те, хто вона є, часто відображає те, як людина бачить себе в різних ролях, що грає у соціальному житті [19, с. 71]. При цьому наголошують, що: соціальна роль – “сукупність норм, що визначають поведінку людей, діючих у певній соціальній ситуації відповідно до їх статусу або позиції, та сама ця поведінка, що реалізує ці норми”; соціальну роль можна уявити як крапку, в якій з’єднуються індивід і суспільство, бо в соціальній ролі проявляється індивідуальність людини, індивідуальна поведінка перетворюється на соціальну [12, с. 113]; якщо роль прийнята особистістю, то вона є особистісною характеристикою індивіда, який відчуває рольову ідентичність, усвідомлює себе суб’єктом ролі; питома вага різних ролей різна для різних людей і в різних ситуаціях, щоб зрозуміти поведінку людини потрібно знати зовнішню, об’єктивну систему його ролей, їх внутрішню структуру, їх сенс і питому вагу в їх власних очах [9, с. 36].

У соціології та соціальній психології вважають, що усвідомлена побудова Я-концепції, диференціація поведінки, почуттів, суджень індивіда здійснюються в ході індивідуалізації.

У соціологічних словниках та енциклопедіях індивідуалізацію розглядають як: “виокремлення особистості... за її відмітними властивостями, навмисне відокремлення” [17, с. 365]; “процес формування людини як відносно самостійного суб’єкта в ході історичного розвитку суспільних відносин” [16, с. 154], “персоніфіковану форму реалізації функцій, а також особистісних і ділових якостей, необхідних для ефективного використання соціальної ролі” [16, с. 154]; “процес і результат суміщення індивідуальних вимог, ціннісно-нормативних приписів, очікувань певних дій, прояву осо-

бистісних і ділових якостей, необхідних для ефективного виконання суспільної ролі зі специфікою потреб, властивостей, соціальних функцій” [20, с. 222]. Індивідуалізація можлива завдяки “пластичності (гнучкості) індивідів, здібності виконувати типові дії з урахуванням специфіки ситуації та властивостей самого індивіда, є моментом творчості” [20, с. 222].

У соціологічній літературі індивідуалізацію розуміють по-різному. Так, В. Слободчиков та Є. Ісаєв відокремлюють два різні процеси становлення особистості та індивідуальності. Становлення особистості, на їх думку, є процесом соціалізації, а становлення індивідуальності – процесом індивідуалізації суб’єктивної реальності. При цьому “індивідуалізація – це невизначеність і відокремленість особистості, її виділеність із суспільства, оформленість її окремоті, унікальності та неповторності” [15].

Н. Калашник, В. Феуерман не дають визначення індивідуалізації, але вбачають сутність соціалізації в поєднанні адаптації та виокремлення людини в суспільстві, баланс яких визначає становлення індивіда як соціальної істоти та розвиток людської індивідуальності [7, с. 75].

М. Бурачене, виділяючи такі протилежні тенденції в соціальному розвитку особистості, як типізація (формування властивих соціальній групі або спільноті та загальних стереотипів поведінки) й індивідуалізація (формування власного, виняткового образу та стилю поведінки, накопичення життєвого досвіду, виборче привласнення цінностей, звичаїв, смаків, вибір діяльності, формування системи переваг), наголошує на тому, що в процесі соціалізації переважно актуалізується момент типізації. Індивідуалізацію, крім наведеного вище визначення, автор розуміє як “процес формування особистості, її неповторної унікальності, її власного Я” [4, с. 111].

В. Петровський виділяє індивідуалізацію як одну із трьох стадій розвитку особистості в процесі соціалізації (адаптація, індивідуалізація та інтеграція) [13]. На стадії адаптації, що зазвичай збігається з періодом дитинства, здійснюється входження у світ людей. Стадія індивідуалізації характеризується певним відокремленням індивіда, що викликано потребою персоналізації, проявом і реалізацією власного Я як унікальної індивідуальності. Стадія інтеграції передбачає досягнення певного балансу між людиною та суспільством (людина знаходить оптимальний варіант життєдіяльності, який сприяє процесу її самореалізації в суспільстві, виникають соціально-типові властивості особистості, що свідчать про належність цієї людини до певної соціальної групи). М. Бітянова зауважує, що потрійний цикл може повторюватися протягом життя людини багато разів та бути пов’язаним з необхідністю ресоціалізації індивіда в світі, що змінюється, або з первинною соціалізацією в конкретних умовах; індивідуалізація багато в чому визначається суперечністю, що існує між досягнутим результатом адаптації та потребою в максимальній реалізації власних індивідуальних особливостей; індивідуалізація порівняно з пасивною позицією особистості в період адаптації та пасивно-активною – в період інтеграції передбачає активну позицію, бо людина відтворює соціальний досвід та виступає як суб’єкт соціальних відносин [3, с. 329–330].

Ю. Гіллер виділяє три підструктури в поведінковій активності людини: психофізіологічні потреби (джерела активності), що поєднують людину з тваринним світом та мають за часом походження найбільш ранню – природну (інстинктивну) – основу – необхідність у певних компонентах та характеристиках зовнішнього середовища, що є умовою виживання індивіда й виду загалом; потреби, за походженням пов'язані з соціальними умовами життя людини, задані їй цими умовами (потреби в спілкуванні та належності, солідарності, тобто соціальній ідентичності, в одержанні схвалення з боку); потреби, пов'язані з проявом індивідуальності, “окремоті” конкретної людини (творчі потреби – потреба в самореалізації (реалізації свого індивідуального потенціалу) та потреба в самоствердженні (бути не гірше від інших, перевершувати інших, бути виділеним із маси) [5, с. 31–32]. На його думку, послідовність історичного розвитку ролі трьох підструктур у поведінковій активності у спрощеному вигляді являє собою процес індивідуалізації (персоналізації) особистості, який історично розвивався від повновладдя в активації людини тваринної підструктури, через зростання ролі соціальної підструктури до посилення ролі індивідуальної [5, с. 33].

Під процесом індивідуалізації М. Маринов розуміє притаманну сучасності автономізацію особистості, більш повне вивільнення індивіда з мережі стійких соціальних зв'язків, що супроводжується як позитивними (зростання свободи вибору, соціальної мобільності, рефлексивності), так і негативними (відчуження, дезорієнтація, криза ідентичності тощо) моментами [10, с. 31].

У сучасних соціологічних дослідженнях індивідуалізацію розглядають як природну й невід'ємну характеристику сучасного суспільства [6]. Якщо раніше “на перший план висувалися характеристики особистості як найвищого прояву буття людини, як один з критеріїв реалізації “ідеальної” соціальної сутності, то в сучасних умовах домінує саме індивідуальність як спосіб існування суб'єктивних особливостей людини” [14, с. 49]. У соціологічній літературі підкреслено, що індивідуалізація значною мірою визначає становище людини в суспільстві та її самоідентифікацію; звільняючи людину від соціальної заданості, індивідуалізація відкриває перед нею нові шляхи самореалізації та нові форми соціальних відносин, але водночас приводить до збільшення ступеня соціальної невизначеності й зростання кількості ризиків (у рух приходить система соціальних позицій, у якій складно зафіксуватися надовго, становище індивіда стає нестабільним, соціальні групи постійно змінюють склад, розмиваються культурні ідентичності) [6]; саме сучасне суспільство вимагає від людини не тільки ототожнення між собою та групою, але й самовизначення – вибору власної ідентичності [11, с. 76]; у разі поширення Ми-ідентичності людина стає нерозривно пов'язаною з суспільними устоями, очікуваннями, нормами, правилами; перехід від Ми-ідентичності до Я-ідентичності заснований на появі поточності соціальних зв'язків та самої структури соціуму, що приводить до мінливості структуроутворення індивідуального життя людини; домінування Я-ідентичності пов'язане також з нездатністю Ми-ідентичності до своєчасних змін, слідом за соціальною динамікою; Ми-ідентичність фо-

рмується протягом декількох поколінь і змінюється, відповідно, поступово, а не хвилеподібно, як може бути з Я-ідентичністю [14, с. 45].

Висновки. Таким чином, у сучасній науці поняття “індивідуальність” та “індивідуалізація” пов’язують з поняттями “людина”, “організм”, “індивід”, “суб’єкт”, “особистість”, які, підкреслюючи їх специфіку, розглядають у взаємозв’язку та взаємозумовленості. Індивідуальність є ширшим поняттям, ніж особистість, ці поняття фіксують різні боки духовної сутності людини. У сучасній соціологічній літературі, характеризуючи людську індивідуальність, використовують поняття “Я”, “самість”, “Я-концепція”, “ідентичність”. Конструювання самості передбачає пошуки ідентичності, яку знаходить індивід через порівняння себе з Іншим, вписуючи себе у простір можливих ідентичностей. Зі способом ідентичності людини й суспільства пов’язана дихотомія особистості-індивідуальності, що проявляється в існуванні Ми-ідентичності та Я-ідентичності. Цілісним образом власного Я є Я-концепція, що має певні складові. Я-концепція відображає те, як людина бачить себе у різних ролях, які грає у соціальному житті. Якщо роль прийнята особистістю, то вона є особистісною характеристикою індивіда, який відчуває рольову ідентичність. Питома вага різних ролей різна для різних людей і в різних ситуаціях. Усвідомлена побудова Я-концепції відбувається в ході індивідуалізації. Хоча у визначенні цього поняття можна прослідкувати певні розбіжності, саме у виокремленні людиною себе з суспільства здебільшого вбачають сутність індивідуалізації в соціології. Крім того, індивідуалізацію, що привносить у соціальну реальність позитивні та негативні риси, розглядають як ключову характеристику сучасного суспільства. Перспективу дослідження вбачаємо в подальшому широкому комплексному вивченні психолого-педагогічних аспектів індивідуалізації.

Список використаної літератури

1. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – Ленинград : Изд. Ленингр. ун-та, 1968. – 339 с.
2. Бех І. Д. Особистість у просторі духовного розвитку : навч. посіб. / І. Д. Бех. – Київ : Академвидав, 2012. – 256 с.
3. Бинятова М. Р. Социальная психология : учеб. пособ. / М. Р. Бинятова. – 2-е изд., перераб. – Санкт-Петербург : Питер, 2008. – 368 с.
4. Бурачене М. Р. Формирование личности в процессе социологизации / М. Р. Бурачене // Социология личности : матер. II Всесоюзного координационного совещания. Паланга, 12–17 сентября 1988 г. ; Институт философии, социологии и права АН ЛитССР, ротاپринт. – Вильнюс, 1989. – С. 110–112.
5. Гиллер Ю. И. Социология самостоятельной личности : монография / Ю. И. Гиллер. – Москва : Академический проспект : Гаудеамус, 2006. – 224 с.
6. Интымакова Л. Г. Проблема мифологизации и секуляризации сознания в современном обществе [Электронный ресурс] / Л. Г. Интымакова // Концепт. – 2013. – Спецвыпуск № 7. – С. 1–6. – Режим доступа: <http://e-koncept.ru/2013/13568.htm>.
7. Калашник Н. Г. Соціалізація особистості засобами естетичного виховання та фізичної культури : наукова монографія / Н. Г. Калашник, В. В. Феуерман. – Сімферополь : ВАТ “Сімферопольська міська друкарня” (СГГ), 2008. – 296 с.
8. Кон И. С. Категория “Я” в психологии / И. С. Кон // Социологический журнал. – Москва : Наука, 1981. – Т. 2. – № 3. – С. 25–38.
9. Кон И. С. Социология личности / И. С. Кон. – Москва : Политиздат, 1967. – 383 с.

10. Маринов М. Б. Трансформация стратегии жизни личности в индивидуализирующемся обществе / М. Б. Маринов. – Москва : Социально-гуманитарные знания, 2008. – 304 с.
11. Мусиездов А. А. Понятие идентичности в социогуманитарном знании / А. А. Мусиездов // Методологія, теорія та практика соціокультурного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. пр. – Харків, 2012. – Вип. 18. – С. 70–79.
12. Немировский В. Г. Социология человека. От классических к постнеклассическим подходам / В. Г. Немировский, Д. Д. Невирко. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва : ЛКИ, 2008. – 304 с.
13. Воробьева Л. И. Психологическая роль и место подросткового возраста в онтогенезе / Л. И. Воробьева, В. А. Петровский, Д. И. Фельдштейн // Психология современного подростка. – Москва, 1987. – С. 6–36.
14. Пудикова А. А. Проблема трансформации индивидуальности в коммуникативном пространстве сетевого общества : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / А. А. Пудикова. – Томск, 2009. – 120 с.
15. Слободчиков В. И. Индивидуальность как встреча с собой – Другим [Электронный ресурс] / В. И. Слободчиков, Е. Н. Исаев. – Режим доступа: <http://psychology-online.net/articles/doc-1274.html>.
16. Соціологічна енциклопедія / укл. В. Г. Городяненко. – Київ : Академвидав. – 2008. – 456 с.
17. Социологическая энциклопедия : в 2 т. / гл. ред. В. Н. Иванов. – Москва : Мысль, 2003. – Т. 1. – 694 с.
18. Фролов П. Д. Индивидуальность как субъективная реальность / П. Д. Фролов // Системное исследование индивидуальности : тезисы докладов всесоюзной конференции 19–22 июня 1991 г. – Пермь : ПГПИ, 1991. – С. 48–49.
19. Фурман А. В. Психологія Я-концепції : навч. посіб. / А. В. Фурман, О. Є. Гуменюк. – Львів : Новий світ, 2000, 2006. – 360 с.
20. Энциклопедический социологический словарь / [общ. ред. академ. РАН Осипова Г. В.]. – Москва : ИСПИ РАН, 1995. – 939 с.

Стаття надійшла до редакції 18.02.2015.

Писоцкая М. Э. Вопросы индивидуализации в социологических исследованиях

В статье проведен анализ социологической литературы по проблеме индивидуализации. Рассмотрена взаимосвязь и взаимообусловленность понятий “человек”, “организм”, “индивид”, “субъект”, “личность”, “индивидуальность”. Отдельно проанализировано соотношение понятий “личность” и “индивидуальность”. Подчеркнуто, что индивидуальность является более широким понятием, чем личность, эти понятия фиксируют разные стороны духовной сущности человека в социологии и социальной психологии; характеризую человеческую индивидуальность, используют понятия “самость”, “Я-концепция”, “идентичность”, “социальная роль”. В статье рассмотрены существующие в социологической литературе различные подходы к определению понятия “индивидуализация”. Отмечено, что, хотя в определении этого понятия можно проследить определенные разногласия, именно в выделении человеком себя из общества заключается в основном сущность индивидуализации в социологической литературе. Кроме того, индивидуализацию, что приносит в социальную реальность положительные и отрицательные черты, в социологии рассматривают как ключевую характеристику современного общества.

Ключевые слова: индивидуальность, Я-концепция, идентичность, социализация, интеграция, индивидуализация.

Pisotska M. Questions of Individualization in Sociological Studies

The article describes the approaches to the definition and relationship between the concepts of “man”, “body”, “individual”, “subject”, “personality”, “individuality” on the basis

of scientific literature analysis. It is emphasized that these concepts, taking into account their specificity, are considered within interconnection and interdependence. The relationship between the concepts of “personality” and “individuality” is analyzed separately. The definitions of the concepts of “personality” and “individualization” in sociological dictionaries and encyclopedias are given. It is stressed that in sociology and social psychology, describing the human personality, the notions of “self”, “self-concept”, “identity” are used. The existing in literature approaches to identifying components of self-concept are reviewed. It is emphasized that the human self or self-concept shows how a person sees him/herself in relation to the different roles that he/she plays in social life. The article examines existing in the sociological literature different approaches to defining the definition of “personalization”. It is emphasized that individualization is considered as a key characteristic of modern society: individualization largely determines a person’s position in society and his/her identity; freeing the person from social predetermination, individualization opens up new ways of self-realization and new forms of social relations, but at the same time, leads to an increase in the degree of social uncertainty and in the number of risks (the system of social positions comes to notion, which is difficult to settle in for a long time, the position of the individual becomes unstable, social groups are constantly changing their composition, cultural identity gets eroded).

Key words: *personality, self-concept, identity, socialization, integration, individualization.*